

דרך המשי

דרך המשי אורכה 12,000 ק"מ – מסע של 8 חודשים לפחות. השימוש במונח דרך המשי היה לראשונה בשנת 1877 בספר CHINA מאת REHT GOFEN. דרך המשי קישרה את המזרח הרחוק, יפאן וסין עם המזרח התיכון דרך מרכז אסיה. דרך המשי התחילה בנמליה של אשור – נמל צור למשל, מקום שם עגנו אוניות שבאו מאיטליה, מספרד ומארצות אחרות של הים התיכון. בדרכן הן פנו מזרחה דרך צור, דמשק, אנטוליה, בגדאד דרך PARPHAIT ל-MERUF – עיר עשירה במרכז אסיה. מכאן התפצלו הדרכים:

הנתיב הדרומי – פנה לבאלך (כיום באפגאניסטאן) עברה את טרמזו (כיום בדרום אוזבקיסטאן), עברה את YARKENT ו-HOTAM ומשם פנתה שמאלה ל-DUYANG HUAN בסין.

הנתיב הצפוני - עבר את מרב – כיום בטורקמניסטאן, דרך קארשי, בוכארה, סמרקנד, טשקנט, עמק פרגאנה (כיום באוזבקיסטאן), אוש (כיום בקירגיזיה) וקשגאר (כיום במערב סין), TURPHAN ו-DUYANG HUAN ומשם עשתה דרכה ל-LANGJOU. חלפה לרוחבה של סין עד לחופיה של יפאן.

בוכארה – סיפור עם: האמיר של בוכארה והאלמנה היהודיה

בימי האמיר נאצר אללה באדור ח'אן (1860-1885) הייתה בבוכארה אלמנה יהודיה עשירה מאוד. לילה אחד הגיעו לביתה ארבעים שודדים להורגה ולקחת את כל כספה ורכושה. בחצות הלילה הם נכנסו לבית ואיש לא הרגיש בהם. האישה שהייתה יפה מאוד וחכמה, התעוררה ונדהמה לראותם מתנפלים עליה.

אמרה להם האישה: "אני בודדה מאוד, אין לי בנים ובנות. קחו את כל כספי ואוצרותי, אך אל תהרגו אותי וחוסו על חיי".

השיב לה ראש השודדים: "אכן לבי נשבר בקרבי. ניקח את רכושה ובה לא ניגע".

הודתה להם האישה ואמרה: "שבו לכם פה ואני אכין לכם פלוב. תאכלו, תשבועו ותלכו לדרככם".

הגישה האישה פלוב לקבוצה וכאשר ישבו לאכול, לקחה את הדוירה, התוף, והתחילה לרקוד לידם ולסחרר את ראשם, עד אשר התעייפו ואמרו לה: מספיק.

לקחו השודדים את כל רכושה של האלמנה והלכו. בבוקר פנתה האישה אל מנהיג הקהילה היהודית כאלאנתאר וסיפרה לו הכול. הוא בא לביתה ומצא אותו ריק. הוא רץ מייד אל האמיר וסיפר לו על השוד. האמיר הבטיח שיבוא עם שריו לבקר את האלמנה בביתה. הכאלאנתאר אמר לאישה: אם ישאלך האמיר במי את חושדת שהוא ראש הכנופייה. אמרי לו כי את חושדת באמיר עצמו.

פחדה האישה ואמרה: האמיר יהרוג אותי אם אחשיד אותו.

אל תחששי אישה. לא יאונה לך רע.

הגיע האמיר עם הפמליה שלו. האישה רעדה כעלה נידף. "אל תפחדי אישה. אמרי במי את חושדת", אמר לה האמיר.

האישה השפילה מבטה ובקול חלוש אמרה: אני חושדת בכך אדוני האמיר.

השרים נדהמו מחוצפתה של האישה. האמיר הנבוך אמר לה: אכן צדקת, אם תחת שלטוני נגנב כל רכושך אכן אני הוא הגנב ולא אחר.

הזעיק המלך את 'אמיר הלילה' (אמיר-י שאב) והאמיר שאל אותו: במשך היום אני שומר על העיר ומדוע אין אתה שומר עלייה בלילה ומועל בתפקידך. תוך שלושה ימים עליך למצוא את השודדים. אם לא תצליח – תיתלה על העץ ואת אשתך אקח לארמוני.

עודד אותה האמיר ואמר: אל דאגה אישה, אמיר-י שאב יחזיר לך את רכושך ואם לאו – אשלם לך מאוצרי תמורת רכושך הגנוב.

חיפשו מיר-י שאב ושוטריו במשך שלושה ימים ומצאו את ארבעים השודדים בכפר קטן והעבירו אותם אל ארמונו של האמיר.. ארבע מאות סבלים נשאו את כל הרכוש שגנבו במשך 30 שנה.

באו תושבי העיר וזיהו את רכושם הגנוב. משבאו על סיפוקם הזמין אותם האמיר: "עכשיו אתם מוזמנים לחזות בעריפת ראשיהם של ארבעים השודדים. המתופפים תופפו ובזה אחר זה ערפו התליינים את ראשיהם לשמחתם של תושבי העיר.

אימו של האמיר שאלה את בנה: בני, מדוע אתה עורך את ראשיהם של כל כך הרבה אנשים.

ענה לה האמיר: כשראיתי אותם לראשונה, כולם היו כבר ערופי ראש.

כרוזי הממלכה עברו מעיר לעיר והכריזו: "ארבעים גנבים נערפו ראשיהם. אוי לו לגנב! אחת דתו למות!

והסדר שב אל כנו בממלכה בזכותה של האלמנה היהודייה.

אוזבקיסטאן – מבחר נתונים

אוזבק, איזבק –

שם פרטי טורקי- מזרחי, שפירושו אדון לעצמו. המפורסם ביותר בנושאי שם זה היה אוזבק כ'אן, מושל מדינת 'אורדת הזהב' (קיפיצ'אק) בשנים 1312-1340.

אוזבקיסטאן היא יצרנית הכותנה הגדולה בכל חבר העמים, אבל לאחרונה היא מסיבה חלק מן האדמות לצורך גידול חיטה ומוצרים חקלאיים אחרים. עמק פרגאנה הציורי מספק את מרבית הפירות והירקות של המדינה.

אוזבקיסטאן מחפשת השקעות חוץ. המדיניות המוניטרית שלה מרתיעה משקיעים.

לאוזבקיסטאן יש את האוכלוסייה הגדולה ביותר בכל מרכז אסיה.

נתונים עדכניים:

שטח: 172,742 מיל מרובע (407,000 קמ"ר)

הבירה: טשקנט

אוכלוסייה: 24.7 מיליון – 80% אוזבקים; 5.5% רוסים; 5% תג'יקים; 3% קזחים.
41% בחקלאות; 59% אוכלוסייה עירונית.

חלוקה לפי גילים:

עד גיל 14 – 37%

15-24 – 58%

+65 – 5%

שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה: 1.6%

תוחלת החיים: זכרים – 60.5; נשים – 68.

לידות לאלף לשנה: 26

פטירות לאלף לשנה: 72.13

הכנסה לנפש לשנה \$970

דת: מוסלמים סונים 88%; כנסייה רוסית אורתודוקסית – פרבוסלוויים – 9%; אחרים – 3%

שפות: אוזבקית – 74.3%; רוסית 14.2%; תאג'יקית - 4.4%

יודעי קרוא וכתוב: 99% ?????

נשיא המדינה: איסלאם קרימוב

ראש הממשלה: OTKUR SULTANOV;

שגריר אוזבקיסטאן בארה"ב: SODIK SAFAEV

באוגוסט 1991 נבחר איסלאם קרימוב כנשיאה החדש של אוזבקיסטאן. מאז נבחר עוד פעמיים. הנשיא מחזיק את כל הכוח במדינה.

מעורבותה של אוזבקיסטאן במלחמת אפגאניסטאן הביאה לסיוע אמריקאי כלכלי בתחומים שונים: בחינוך, והכשרה, תמיכה בפיתוח יזמות, פיתוח המערך הרפואי ופיקוח על מחלות זיהומיות. יועצים אמריקאים מסייעים בבניית התקציב ובבניית מערך המסים. מיחשוב המערכת המינהלית של המדינה. ניתן סיוע לבנק המרכזי לפתרון בעיות מבניות.

הסיוע האמריקאי הוא בעל חשיבות לפיתוח תוכניות חברתיות וטיפול בבעיות של זכויות של קבוצות באוכלוסייה. הסיוע כולל פיתוח התקשורת – טלוויזיה, רפורמה בשיטת הבחירות.

פעילותו של איסלאם פונדמנטלי

שמקורו בעמק פרגאנה

נשיא אוזבקיסטן נוהג לציין לעיתים כי עמק פרגאנה הוא ערש חוסר השקט של תנועות מחתרתיות. כמה ממבקריו של הנשיא מאשימים אותו בכך שהוא לא דיכא את יריביו.

בפברואר 1999 סידרה של הפצצת טילים מיסתורית נורתה על טשקנט. המיתקפה הביאה למותם של 16 בני אדם והמוני פצועים. הנשיא איסלאם קרימוב האשים מייד קבוצות דתיות בהפצצה, שנועדה להפיל את הנשיא. מזה כמה שנים חיסל קרימוב כל סימן של התנגדות. הוא סגר את עיתוני האופוזיציה והשליך לכלא עיתונאים וחברי האופוזיציה ERK (מפלגת החופש).

לקרימוב, שהוא עצמו נולד בדרום מזרח המדינה באזור סמרקנד, עיקר הכסכה באה מעמק פרגאנה לצפון עיר הולדתו, מתפשט לאורך כל אוזבקיסטאן, טג'יקיסטן וקירגיסטן. ההרים המקיפים את העמק יש להם מסורת של התנגדות דתית למשטר החילוני.

בשנת 1912 התחילה הפעילות הקלריקלית של התנועה הוואהבית בעמק, הנקראת על שמו של עבד-ל ואב הוגי דעות דתי שמאתיים שנה קודם נלחמה על ההשפעה של הסופיזם באיסלאם הסוני.

פרגאנה יש לה מסורת של התנגדות לממשל שבמרכז. במהלך מלחמת האזרחים הרוסית הם הצליחו להשליט את שלטונם על כל העמק. 11 שנים לאחר עצמאותה של אוזבקיסטאן השלטונות בטשקנט עדיין רואים את האזור כשמורה של אופוזיציה פוליטית למשטר.

אין ספק שלעמק פרגאנה יש פוטנציאל לאי שקט חברתי. מומחים מציינים כי פיצוץ דמוגרפיי באזור גרם להולדת לירי הטיילים. הגידול באוכלוסייה במקום הוא מן הגדולים בכל מרכז אסיה. אין נתונים סטטיסטיים אמינים, אבל העמק ידוע בשיעורי האבטלה הגדולים שלו, הגדולים במידה רבה מכל מקום אחר ברחבי אוזבקיסטאן. תהליך זה מסביר אל נכון את התפשטותו המהירה של הפונדמנטליזם הדתי, במיוחד בקרב צעירים.

מעל לכול, זרים המכירים היטב את קרימוב מאשימים את המשטר הסמכותי של קרימוב. שגריר בריטניה לשעבר באוזבקיסטאן פאול ברגן PAUL BERGNE הסביר:

"הצעירים הם אידיאליסטים ותמיד מחפשים את הגורמים. אבל כשהם מובטלים ויש להם עתיד לא בטוח ללא עבודה וללא קריירה, מייד הם פונים לפתרון האידיאלי, וברגע המתאים הם יהפכו לאופוזיציה היחידה למשטרים של מרכז אסיה, משום שכל מנהיגי האופוזיציה הושלכו לכלא".

בין מטרותיו המועדפות של קרימוב נמצאת התנועה האיסלאמית האוזבקית IMU, אשר חברה נקראים לעיתים 'והאבים', כינוי הבא להגדיר את התנועה הדתית הפונדמנטליסטית המתנגדת למשטר בעמק פרגאנה.

בהמשך למה שטוענים למעורבותם בפיצוצים של 1999, מאשימים את IMU כאחראית להחדרת אמל"ח לדרום קירגיסטאן ואוזבקיסטאן מטג'יקיסטאן, בשנים 1999 ובשנת 2000. בחודש האחרון של שנת 2000 נדונו למוות כמה מחברי IMU. שבוע מאוחר יותר, האירגון אנושיות והומניות הוקמה בעמק פרגאנה בעיר קוקנד כדי להילחם בשימוש בסמים ובתופעות של זנות – הם נדונו ל-20-16 שנות מאסר בניסיון להשליט משטר איסלאמי בעמק פרגאנה.

קרימוב, להוט להשיג תמיכה למשטרו, הצליח להפוך את הבעייה המקומית של אוזבקיסטאן לבעיה עולמית, הוא משייך את פעילותם של מנהיגי IMU לקשרים בינם לבין המליציות של הטאליבאן באפגאניסטאן.

רווחי הפיקוח של הטאליבאן על שיווק אמל"ח וסמים למערב ולשווקים של המפרץ הפרסי אינם ניתנים לוויכוח. המומחים חלוקים בנושא השפעת הטאליבאן על קבוצות הגרילה האוזבקיות.

SHIRIN AKINER היא מומחית במסגרת בית הספר הבסיסי ללימודי אסיה ואפריקה בלונדון. היא אומרת שקשה להעריך את המצב בדויקנות:

"מה בדיוק הגורם לתופעה המיליטנטית הזאת? אני סבורה כי יש ששני קטבים _ באחת יש את הרדיקליזם האיסלאמי. בקוטב האחר יש את הברחת הסמים ואירגוני הפשע. בין זה לזה יש את השטח האפור. יש קבוצות הנמנות גם על האיסלאם הקיצוני וגם על אירגוני הפשע ומבריחי הסמים. קבוצה אחת מעוניינת בהפצת האיסלאם והשנייה עושה שימוש באיסלאם לקידום הפשעים שלהם. אני מתקשים לקבוע את הגבולות בין השניים".

רוסיה, שהייתה המושלת הבלתי מעורערת של האזור, רואה את הסכנות האורבות לבטחונה.

באביב 1999 נשיא רוסיה ולדימיר פוטין הזהיר מפני חוסר יציבות נוסף באזור והבטיח סיוע צבאי למדינות של מרכז אסיה. מוסקבה חוששת לתאר את מלחמת צ'צ'ניה כמלחמה נגד זרמים דתיים וטרור עולמי. הואהבים של מרכז אסיה חותרים להפיץ את האיסלאם גם בקווקאז בקרב המאמיחנים בצ'צ'ניה ובדגסטאן.

OLIVER ROY הוא חוקר של המרכז הלאומי למחקר של צרפת CNRS. הוא אינו פוסל הפגנות רחוב ספורדיות נגד הממשלה או פעולות טרוריסטיות נגד גורמי ממשל בעמק פרגאנה. אבל רוי לא מאמין שמה שהפונדמנטליסטים עושים בעמק פרגאנה מייצג אל נכון את כל המרחב המוסלמי של מרכז אסיה.

אינני מאמין בתיאוריה של הזיהום. הסיבות מדוע עמק פרגאנה נעשתה נקודה חמה של המוביליות האסלאמית ידועה היטב אבל אידיאות אינן נוסעות כמו חיידקים. במונחים של מוביליות פוליטית ואזורית ישנה נטייה במרכז אסיה כאשר אזור אחד מזדהה במרץ עם אידיאולוגיה מסוימת, אזורים אחרים בדרך כלל אינם נמשכים לכך במדויק מפני שהם מתנגדים לאזור מדרגה אחת למשנה.

יש המאמינים שעמק פרגאנה יכול להעיד על התנגשויות דומות לאלו של הטורקים המשקטים בשנת 1989 ושנה מאוחר יותר אוזבקים וקירגיזים באוש, קירגיסטאן. למרות שרוי פטר פחדים אלה כחסרי בסיס, הוא סבר שמעבר לכול, ההפרטה המוגנת על ידי קרן המטבע העולמי IMF יכול להחמיר את המצב הכלכלי וליצור בעיות נוספות בעתיד.

"אם ההפרטה תתבצע במלואה, מה שקרן המטבע תובעת, זה יכול ליצור נטישה המונית מהאדמה. מחצית האוכלוסייה יאבקו להשיג תעסוקה בערים הגדולות. אבל הערים אינן ערוכות לתנועת הגירה גדולה כל כך וגם התעשייה אינה יכולה להתמודד עם המצב הזה".

רוי סבור שהפתרון לבעיית עמק פרגאנה מונח בידי הרשויות האזובקיות. הוא אומר שתהליך הדמוקרטיה האמיתי, מחייב ייצוג הולם יותר של עמק פרגאנה בממשלה האזובקית ומדיניות כלכלית יכולה לסייע למנוע תופעות של חוסר שקט באזור.

עמק פרגאנה

קו אורך 40.23 מעלות; קו רוחב 71.19

עמק פרגאנה נמצא באותו קו רוחב של בייג'ינג ודרום איטליה. עמק פרגאנה נמצא בעמק הרי ט'ן שן והוא מתחלק מבחינה מדינית בין המדינות אוזבקיסטאן, טאג'יקיסטאן וקירגיזיה. כולן מדינות מוסלמיות סוניות בחבר המדינות. שטחו של נווה המדבר הקרוי עמק

פרגאנה הוא 22,000 קמ"ר כשטחה של מדינת ישראל. היא מתנשאת מעל פני הים – 320 מטר במערב ו1,000 מטרים במזרח. מראה לו כקערה שטוחה שסביבה רכסי הרים – רכס הרי טין מצפונה והרי ALAY ופמיר בדרומה. עמק פרגאנה הוא שקע טקטוני – כגון רעידות אדמה, התפרצות הרי געש ועוד – המוקף ברכסים של הרי צ'אטקאל, קוראמה ופרגנה בצפון; אלאי וטורקסטאן – בדרום, שפסגותיהם מגיעות ל5,000 מטרים מעל פני הים, פרט למעבר צר במערב – דרכו יוצא הנהר סיר דאריה. חלקן המרכזי של העמק הוא צחיח ומכוסה חולות ומלחות ומכוסה חולות. בשוליו, למרגלות ההרים, טבעת גבעות המיושבות בצפיפות רבה. עמק פרגאנה מנוקז על ידי הסיר דאריה ומן ההרים יורדים נהרות רבים המזינים רשת תעלות השקיה עניפה. התעלה הגדולה נחפרה בשנת 1939 ואורכה 150 ק"מ. היא נחפרה במשך 45 ימים על ידי 160,000 איכרים מחלקיה השונים של אוזבקיסטאן. עמק פרגאנה הוא מנאות המדבר הגדולים, עם תנאי אקלים, מים וקרקע מן הטובים ביותר האקלים יבשתי, יבש וחם בקיץ ונוח בחורף. ממוצע הטמפרטורה בינואר נע בין מינוס 0.5 מעלות למינוס 2.5 מעלות וביולי הטמפרטורה היא בין 23 ל-28 מעלות. כמות המשקעים השנתי הוא 150 – 350 מ"מ. עמק פרגאנה, שנחשב עד לכיבוש המונגולי לסל הלחם של מרכז אסיה, הוא כיום מרכז לגידולי כותנה, כרמים ועצי פרי. עמק פרגאנה נחשב לפנינת אוזבקיסטאן. 60% מיבול המשי מגיע מעמק פרגאנה, שלא לדבר על יכול הענבים המלונים והרימונים ויתר הפירות העסיסיים. עצים סוככים על רחובותיה, כיכרותיה והפארקים שלה בחום הקיץ הכבד מאדמתה מפיקים פחם, נפט וגופרית.

מזרחה לעמק פרגאנה נמצאים המדבריות הסיניות שעל דרך המשי. לנוסעים שסבלו קשות במדבר, עמק פרגאנה היה קרש הצלה חשוב. כך מרגילאן בפרט והעמק בכלל היו למקור חשוב לייצור המשי.

למרות שטחו הקטן של העמק, 5% משטחה של אוזבקיסטאן מתגוררים כאן כ-9 מיליון תושבים – לא פחות מ1/3 מתושבי אוזבקיסטאן. זהו האזור המאוכלס ביותר במרכז אסיה.

הכובשים הצארים שכבשו את העמק בשנת 1876 קלטו עד מהרה את הפוטנציאל החקלאי של העמק. אוזבקיסטאן שהיא יצרנית הכותנה השלישית בגודלה בעולם וסיפקה כותנה לרוסיה לפני המהפיכה ולאחריה, מייצרת חלק משמעותי של הכותנה בעמק פרגאנה.

בהיותה מרוחקת מן המרכז היא הפכה למרכז דתי פונדמנטליסטי, המהווה אופוזיציה. חלוקת הגבולות המלאכותית בין תאג'יקיסטאן, אוזבקיסטאן וקירגיסטאן והעברת מיעוטים גדולים לכל אחת מן המדינות – יצרו מוקדי מתח קשים, טרנספרים והשמדת עם. ב12 מקומות בעמק פרגאנה טריטוריות אוזבקיות הן מובלעות בתוך המדינות השכנות ויש צורך לעבור במעברי גבול ולעבור חיפושים אם לא הברחת אמל"ח ו/או סמים. הדרך הדרומית לעמק פרגאנה העוברת לאורך האפיק של הסיר דאריה, חוצה את ח'וג'נד-לנינאבאד לשעבר- בתאג'יקיסטאן.

היסטוריה

בתקופות שונות בהיסטוריה הייתה פרגאנה שייכת לשושלות שונות:

מאות 11-12 - שלטו הקחנידים.

מאה 13 – המונגולים

מאה 14 – אמיר טימור ויורשיו

מאה 16 – שייבאנידים

1598 – המושל האחרון אבו אל פאיז – נפרדה חווריזם והוקמה ממלכת חיווה

בשנת 1710 – נפרדה קוקנד ונוסדה ממלכת קוקנד

הערם הראשיות הן: ח'וג'נד (עד לפרסטרויקה נקראה לנינאבאד והיא שייכת לתאגיקיסטאן; קוקנד, אנדיז'אן, נמנגאן (אוזבקיסטאן) ואוש (בקירגיזיה).

המבקרים הסינים הראשונים הגיעו לאזור במסגרת של משלחות מחקר כבר במאה ה-2 לפני הספירה. הם באו לחפש את סוסי האש, כפי שכינו את הסוסים של עמק פרגאנה. אלה סוסים שמידותיהם טובות ויכולתם ומהירותם מצויינת. מנשה הראל חוזר ומספר כי סוסיו של שלמה הגיעו מעמק פרגאנה. כבר אז המקום היה מיושב על בסיס חקלאי ושימש מקלט ודרך לשיירות שהגיעו ממדבריות סין.

ב-KUVA נותר מקדש בודהיסטי, ללמדך שהאזור היה בודהיסטי לפני שהערבים הגיעו לאזור במאה ה-8. יוצר השושלת המוגולית זהאיר-אודין באבור במאה ה-16.

בשנת 1709 שבטי העמק בחרו בשאה רוח ביי למנהיגם וכך כמה החאנות – הממלכה בראשות חאן – של קוקנד. עד אז היא הייתה חלק מהאמירות של בוכארה. כך קמו באזור שלוש ממלכות של בוכארה, של קוקנד ושל חיווה (חווריזם) – ערי מדינה, ששלטו עד לפלישה הרוסית צארית של 1876. החאן של קוקנד הצליח להשתלט – במנזרה עד לקשגאר (כיום בסין) ובמערב ובצפון עד צ'ימקנט – כ-160 ק"מ מטשקנט.

החאן האחרון של קוקנד היה חאן בובה שהופעל על-ידי הרוסים ושמו ח'ודו-יאר ח'אן. הכיבוש הרוסי של קוקנד, אנדיז'אן ואוש גרמו לכך שממלכתו של החאן התפוגגה ללא מאמץ מיוחד. מי שהתנגד הרוסים השמידו אותו ללא רחם. הרוסים הפכו את עמק פרגאנה לקנטון רוסי, מנותק מאוזבקיסטאן. בימי המהפכה של 1918 הייתה כאן שפיכות דמים בין הצבא האדום הקומוניסטי לבין צבא הצאר. בשיטתיות הרוסים השמידו כל סימן לאיסלאם.

לפני הגלסנוסט, במהלכו ולאחריו היו כאן מלחמות על רקע דתי ו/או אתני גזעני. נערכו פוגרומים והרג לשם הרג.

על ההתיישבות היהודית בעמק פרגאנה כתב הנוסע היהודי אפרים ניימרק, ששהה כאן בשנת 1866, בספרו מסע בארץ הקדם, כי הכיבוש הרוסי היה גורם מדרבן להגירת אלפי יהודים מבוכארה לטשקנט, לסמרקנד ולערי עמק פרגאנה – קוקנד, פרגאנה ואנדיז'אן. האנוסים שביניהם (צ'לה) נהנו מפריבילגיות ולא שילמו מסים.

בהיותו רחוק מן המרכז – כוחות הפונדמנטליזם מצליחים לצבור כוח. מאחורי כוח זה מסתתרת גם האופוזיציה המיליטנטית.

הכיבוש הקומוניסטי גרם לכך שרבע מיבול הכותנה של כל רוסיה הגיע מעמק פרגאנה.

מאז הגלסנוסט והפרסטררויקה והתפרקות של ברית המועצות והקמת הרפובליקות העצמאיות באזור, חלה התערורות רבה של האיסלאם. הסעודים בנו כאן מאות רבות של מסגדים במגמה להפוך את הסונים של האזור לחסידי הזרם הוואהבי, על שמו של מוחמד איבן עבד-אל וואהב (1691-1787), שהמדינה צריכה להתבסס על הקוראן ועל החדית'. הוואהבים הם שייסדו את סעודיה.

יש לזכור כי במאות ה-18 וה-19 קוקנד הייתה במקום השני אחר בוכארה כמרכז דתי פונדמנטליסטי של מרכז אסיה.

העיר קוקנד

קו אורך 40.33; קו רוחב 70.55. תושבים כרבע מיליון.

נהר ה-SOH היורד מהרי ALAY יוצר את נאת המדבר שעליה נמצאת קוקנד. קוקנד מאוזכרת במאה ה-10 כמקום התיישבות על דרך השיירות לסין ולהודו. אין ספק שהיא מילאה תפקיד חשוב על דרך המשי. בשנת 1710 נפרדה קוקנד מהממלכה ששלטה על פרגאנה. כשהשושלת האוזבקית MING התעצמה, קוקנד היא אחת מכמה ערים שניצלו ונותרו עם המונומנטים המציגים את תרבות החוולי.

אנו יכולים לראות היום מיגוון של יצירות ארכיטקטוניות של תרבות החוולי, הכוללות מבנה של ארמון הבנוי כחוולי, בנייני ציבור, מסגדים ומדרסות. המפורסם שבהם הוא ארמונו של החאן KHODOYAR מהמאה ה-19.

בעיר הזאת נוסדה החאנות (מלשון חאן) למן ראשית המאה ה-18 – 1700 מאז ועד לכיבוש הרוסי הצארי בשנת 1876 כיהנו 17 חאנים בקוקנד. האחרון היה נאצר אוד דין.

בעיר כ-200,000 תושבים, הכוללים רוב אוזבקי ובני מיעוטים תאג'יקים, רוסים, יוונים, קוריאנים וצוענים ("לולי"). בעבר היו כאן שלושה-ארבעה בתי-כנסת ואלפיים יהודים. בשנת 1992 נותרו כ-750 יהודים. לא מכבר הוחזרו לשימוש 3 מסגדים גדולים עם מדרסה במרכז העיר ובכל שכונה בעיר הוקם מסגד לשימושם של תושבי השכונה במימון סעודי, פונדמנטליסטים טורקיים ו/או איראניים.

אחרי המהפכה חיו כאן הרבה יהודים אשכנזים והיהודים עסקו בהנדסה, רפואה, הוראה, סנדלרות, ספרות, עובדי תעשייה, סוחרים וזבנים.

בשנות ה-90 פגשתי באזור את הרב אברך קטנוב, שוחט, מוהל וחזן. למד בישיבה במוסקבה ואח"כ בקוטאסי גרוזיה, שם למד 8 חודשים הלכות שחיטה ומילה וקיבל הסמכה. כשהצטברו נימולים בקהילות השונות הוא היה נוסע לשם, ללא קשר עם מילה ביום השמיני. האשכנזים מלו את ילדיהם, אם בכלל, על-ידי כירורג. הרב קטנוב התלונן שבקוקנד רק 15% מקפידים על שחיטה כשרה. במרגלן 100% ובפרגאנה 40%.

לפי בקשתו של הרב קטנוב שלחתי לו מהארץ חלף לשחיטה וזוג תפילין שאבדו לו.

בשנת 1835 כתב המיסיונר, ממוצא יהודי, יוסף וולף כי יהודי קוקנד נשתקעו בבורות בכל הנוגע למצוות היהדות ואכלו משחיטתם של מוסלמים. רב לא היה ביניהם ללמדם את תורת משה ולהבדיל בין בעלי חיים כשרים לאכילה לבין בעלי חיים שאינם כשרים.

במסגרת מפעל הצלה שערכתי למען הספרייה הלאומית בירושלים, שבה גאלתי כחצי טון של ספרים וכתבי-יד מהאזור – מצאתי שבקוקנד היה בית דפוס עברי. מצאנו שמולא רפאל בן פנחס נשיא מן העיר קוקנד הדפיס את ספר שיר השירים בירושלים, ללמדך שיהודי קוקנד לא היו מנוערים לגמרי מן היהדות וממצוותיה. בביקורי במקום התארחתי בביתו של ראש הקהילה הבוכארי, שלהפתעתי גיליתי שאשתו וכלתו הן פרבוסליות, אבל מקפידות על קיום מצוות הכשרות והדלקת נרות שבת. לא היה לו הסבר מניח את הדעת מה עושה עץ האשוח בחלון ביתו.

לאחר שקולונל צ'רלס סטודארט נעלמו עקבותיו בבוכארה, פנה משה מונטיפיורי לקהילות היהודיות בבוכארה, בסמרקנד, בבאלך ובקוקנד, שיסייעו לאתר את המזכיר הצבאי בצירות הבריטית שנעלם.

לפני המהפכה הייתה קוקנד עיר מסחר, שתיווכה בין סין לרוסיה. יהודים בוכארים התעשרו. בעיר קטנה כל כך היו ליהודים 22 סניפי בנקים, שדרכם הזרימו את כספיהם אל מוסקבה ומשם ללונדון. יהודים רבים חיו בבתים מפוארים, המשמשים כיום כבניין העירייה, כמרכז הטלגרף, כסמינר למורים וכמשרדי ממשל שונים. בשנת 1918, לאחר המהפכה, כיהנו שני יהודים בוכארים – רפאל פות'לחוף ויעקב וְעֵדִיף כְּשָׂרִים באוטונומיה של ממשלת קוקנד. עד מהרה נאלצו כל היהודים העשירים לוותר על בתיהם המפוארים ולעבוד כפועלים במפעלי הכותנה ובמפעלים אחרים.

בקוקנד בית עלמין ענק, הזוכה לשיפוץ ולגידור, בכספי מגבית שערכה הקהילה. קברים ללא מצבות זוכים ליד ושם לפני הפרידה. הקבר הישן ביותר שראיתי הוא משנת 1867. הקהילה ממשיכה עד היום במסורת עתיקה של עריכת שבע הקפות מסביב לנפטר קודם הבאתו לקבר ישראל.

בבית העלמין מצבת זיכרון ל-200 צעירי העדה שנפלו בקרבות מלחמת העולם השנייה במסגרת הצבא האדום ואיש אינו יודע את מקום קבורתם. האשכנזים קבורים בחלקה מיוחדת והמצבות שבורות ומנותצות.

בזמן המלחמה הגיעו לאזור אלפי יהודים בעיקר מאוקראינה. מאות רבות מתו מרעב וממחלות. חלקת הילדים היא המזעזעת במיוחד ומצביעה על תמותה גבוהה של תינוקות וילדים.

בשנת 1984 נשרף בית הכנסת ושוקם מחדש. תשעה ספרי תורה נשרפו, שמונה נגנבו ונותרו 3 ספרי תורה בלבד.

כמאה גברים ונשים מכל רחבי עמק פרגאנה באו לפגוש אותי במזג אוויר חורפי ומושלג. יהודים ביקשו ממני מצות לפסח. דיברתי על קליטה ועלייה ולפתע קם אחד הנוכחים ודיבר בגנותה של מדינת ישראל. הקהל השתיק אותו ויהודי אחד זעק: כל האומר מילה רעה בגנותה של ארץ-ישראל ייסורים קשים יבואו עליו. המלעזי השתתק. היו שדאגו לגורל בתי העלמין לאחר שהיהודים יעזבו. הרגעתי אותם ואמרתי כי באחרית הימים כל מתי ישראל יקומו לתחייה ויגיעו לארץ ישראל.

העיר הייתה חממה לאיסלאם קיצוני למן המאות 18-19. בעיר היו 35 מדרסות – בתי אולפנה ללימוד איסלאם ומאות רבות של מסגדים. כיום היא עיר מכניסת אורחים] אנשים אדיבים, עיר אוזבקית טיפוסית עם שדרות, עיר אוזבקית כנועה ושקטה המזכירה במידת מה את בוכארה. בימי המהפיכה ניקו הקומוניסטים את השטח מ-14,000-5000 קוקנדים.

הרבה מן המדרסות והמסגדים חוזרים עכשיו לחיים חדשים. זרים ובעיקר נשים אינן רצויות באותם מקומות.

ארמון החאן

ארמון החאן ממוקם בפארק MUQIMI הנקרא בפי תושבי העיר הפארק הרוסי. מרכז העיר נמדד מהפארק לתחנת הרכבל ומשם לבזאר.

הארמון הוא של החאן האחרון ה'ודו-יאר עם שבע חצרות ו-113 חדרים. הארמון הושלם בשנת 1873 – 3 שנים בלבד לפני שחילות הצאר כבשו את קוקנד והדיחו אותו. בשובו מחאג' במכה עבר את אפגאניסטאן ושם נרצח.

מהארמון נותרו שתי חצרות ו-19 חדרים, הנמצאים בתהליך שיחזור ושימור. המקום נעשה מוזיאון ללימודים מקומיים, כולל תכשיטים וכלים מוסיקליים בחדר הכתר, ריהוט אוזבקי בחדר ההמתנה וכלי פורצלן מזרחיים בחדר המיטות הפעיל למדי של החאן.

NARBUTABEY MADRAS

הרוסים סגרו את המדרסה שנוסדה בשנת 1799, אבל היא שבה ונפתח מחדש. 80 אברכי משי לומדים שם. בנוסף יש עוד מדרסה.

JUM'A MADRASSA - המדרסה השנייה נוסדה בשנת 1818. מבקרים אינם רצויים במדרסות. בימיו של סטלין איפשר לפתוח רק מסגד אחד בכל קוקנד.

GRAVE YARD

MODAR-I KHAN MAUSOLEUM נבנה בשנת 1825 כאתר קבורה לאימו של החאן ח'ודו יאר.

לידו DAKHMA-I SHOKON – קבר המלכים ואנשי בית המלוכה עם פיתוחי עץ הכוללים פסוקים מן הקוראן ומשירתו של עומר ח'אייאם.

נאמר על אמיר בוכארה שהוא חטף את אשתו בעלת המחשבה העצמית, משוררת ושמה NODIRA ותבע ממנה להינשא לו. כשהיא סירבה נסרוללה ח'אן ערף את ראשה ואת ראש ילדיה וגיסיה.

במקור היא נקברה מאחורי המוזוליאון של אם החאן. היא אומצה על ידי הרוסים כמופת לאישה אוזבקית והעבירו את עצמותיה מתחת למצבת שיש לבנה מאחורי קברי המלכים.

בתים בסגנון רוסי

מסביב לכיכר על שם אבדוללה נאפייב – בולשביק בולט בקוקאנד. הבתים בנויים מלבנים בסגנון רוסי מעורב של סוף המאה ה-19, הכוללים פסלים בחזית וכיפות נחושת. הם כוללים את משרד הבנק הראשי הגרמני טורקסטני, הקיים עד היום, בית המיליונר היהודי פוטיליאחוב (כיום בניין בית הדואר והטלגרף המרכזי) וביד ואדיאייב 1911 – כיום בניין העירייה. הבתים הולאמו והיהודים העשירים נאלצו לעבוד במפעלי כותנה כפועלים.

(SAHIB MIAN HAZARAT' (1861

האתר הפך להיות מפעל. אבל במרתפיו חי ופעל בימיו האחרונים המשורר האוזבקי מוחמד אמין מוקימי (1850-1903). בית ילדותו של מוקימי נמצא בקרבת מקום.

מוזיאון האמזה

נקרא על שמו של המשורר האוזבקי שנולד בקוקנד KHAMZA KHAKIM ZADE NIYAZI תעודות מן העידן ההקומוניסטי ותמונות מקוקנד הישנה.

השוק המרכזי של קוקנד הורחק על ידי הסובייטים לטובת בניין התיאטרון והקונצרטים על שם האמזה.

מרגלן

המרחק בין קוקנד למרגלן הוא כ-90 ק"מ.

מרגלן היא הקדומה בערי פרגאנה. החל מן המאה ה-10 היא ידועה כמרכז חקלאי וכמרכז לעבודות יד. ענפי תעשייה מרכזיים בה כיום הם בדי משי ובדים לאומיים ססגוניים. האוכלוסייה מונה כ-160,000 נפש. בשנת 1992 היו בה 300 יהודים. ביניהם גם אשכנזים שהגיעו למקום בימי מלחמת העולם השנייה. פרנסתם מסנדלרות, ספרות, הוראה זבנות ומסחר זעיר.

בעיר תופעה של שנאת זרים שמקורה באבטלה של האוזבקים. בשנת 1989 התחוללו בעיר קרבות. האוזבקים פגעו בטורקמנים וסילקו את 17,000 הטורקמנים אל מעבר לגבול לטורקמניה ולקזחסטאן. היהודים חששו כי תורם יגיע בבוא הזמן. במהלך הקרבות היו טורקמנים שמצאו מקלט בבית הקברות היהודי. שטח בית העלמין הועלה באש והמוזיאון ההיסטורי במקום נשרף כליל. אין אנטישמיות בעיר והיהודים זוכים להערכה על הגינותם ועל יושרם. אפילו עבריינים לא ניסו לסחוט יהודים שמכרו את נכסיהם קודם הגירתם.

בזמן ביקורי הטריד אותם שאין להם חזן, שוחט ומוהל ומצות לפסח שיחול בעוד חצי שנה. הזכרתי להם כי בירושלים יש למעלה מאלף בתי-כנסת ואין ספור של חזנים, שוחטים ומוהלים ובחנויות המזון יש שפע של מצות.

בית הקברות

בית העלמין הוא גדול לאין שיעור מגודל האוכלוסייה ללמדך על שיעור התמותה. מאות רבות של אשכנזים מתו כאן בימי המלחמה מרעב וממלריה. הקברים מוזנחים. בחלקה ענקית קבורים מאות תינוקות.

ח'וג'נד בטג'יקיסטאן

כאמור משנת 1936 ועד לפרסטרויקה נקראה לנינאבאד, היא צוואר הבקבוק של עמק פרגאנה. דרכו נושבות רוחות עזות בחורף. היא מוקפת הרים מכוסי שלג בחורף. ליד העיר זורם נהר הסיר דאריה, שמעליו מתוחים שני גשרים מודרניים. הטמפרטורה בחורף היא מתחת לאפס ובקיץ היא מעפילה ל-40 מעלות.

ח'וג'נד היא העיר השנייה בגודלה בטג'יקיסטאן

העיר פרגאנה

עיר בדרום עמק פרגאנה. מרכז מנהלי של מחוז פרגאנה (כרבע מיליון תושבים) רובם אוזבקים. העיר היא חדשה יחסית והיא נוסדה בשנת 1877. תחילה היא נקראה מארגילאן החדשה. לזמן קצר היא נקראה 'סים', שפירושו חוט מתכת, כדי לציין את מתיחת קווי הטלגראף. אחר כך נקראה SKOBELEV והחל משנות ה-20 נקראה פרגאנה. היא מרכז אדמיניסטרטיווי של כל עמק פרגאנה ומרכז תעשייתי. זהו המקום האידיאלי לצפייה בכל העמק. הכלכלה מבוססת על גידול כותנה, מטעים, מקנה, ייצור משי ותעשייה המעבדת את הייצור החקלאי. במחוז פרגאנה מפיקים נפט וגופרית. כ-15 ק"מ מפרידים בין מרגלאן לפרגאנה. בכניסה שער אוריינטאלי, הצמוד לאנדרטה לזכר הנופלים במלחמת העולם השנייה. בשנים האחרונות נבנו הרבה מאוד מסגדים במימון פקיסטאני, איראני, סעודי וטורקי. בשנת 92 חיו בה 400 נפש ועוד כ-100 אשכנזים שהיו רשומים כרוסים – שארית הפליטה מימי המלחמה והעקורים, שמנתה אלפי יהודים – ביניהם רופאים, מהנדסים, מרצים באוניברסיטה, דרמטורגים, אמנים ובעלי מלאכה. הקהילה הייתה מפוזרת בכל חלקי העיר.

בשנת 92 בביקורי הראשון רב הקהילה ציון אלישייב, שדיבר עברית של מאפו מלפני המהפכה, פחד ממני פחד מוות, כאילו עדיין ימי סטאלין ואסור להיפגש עם זרים. הוא לא פתח בפני את בית-הכנסת ולא כינס את הציבור לפגישה איתי. למרבה תדהמתו, נכדתו לעומת זאת, דיברה עברית מודרנית וביקשה ממני ספרי לימוד ללשון העברית. בית הכנסת הוקם לפני 30 שנה.

אנדיז'אן

40.40 צפון; 72.12 מזרח.

אנדיז'אן נמצאת בקרן המזרחית של עמק פרגאנה, במרחק של 362 ק"מ מטשקנט, לא הרחק מהגבול הקירגיזי. על גדת הקארא דאריה (הנהר השחור). הייתה מאז ומתמיד מרכז המסחר העיקרי של האזור. תושבים כ-450,000 נפש.

באנדיז'אן מתנהלת פעילות רבה של הפונדמנטליסטים ובראשם ה'פְּרִ'לִיק' (האחדות). בעיר נבנים מסגדים והמסגד הגדול שבעיר העתיקה שהפך בימי המהפכה למוזיאון ולספרייה, חזר לייעודו הקודם, והוא משמש כמדרסה וכמסגד ענק, המושך בימי שישי אלפי מתפללים. רבים מהתושבים האוזבקים לובשים בגדים מסורתיים וחוגים קיצוניים ניכרים בכיפות הלבנות שלראשיהם.

המיעוטים הרוסיים, הארמנים והטורקמנים פוטרו ממקומות העבודה שלהם והם נאלצים לעזוב את האזור. לפני כ-12 שנים פרצו קרבות במקום בין הצבא הרוסי לבין גורמים פונדמנטליסטיים, שגרמו אבידות כבדות לצבא הרוסי במקום. הרוסים יצאו להגנתם של הטורקמנים שהועברו לאזור בשעתו על-ידי סטאלין. הם נרצחו למרות היותם מוסלמים. רק הגירתם המואצת מן האזור הביאה לשקט באזור. כשניסה המיעוט הקירגיזי להרים ראש, הם דוכאו ביד ברזל וסולקו מהטריטוריה האוזבקית.

הקירגיזים גמלו למיעוט האוזבקי הגדול שחי בתחומם. הם הרגו מאות אוזבקים ורק אז נרגעו הרוחות והאוזבקים חדלו מלהשתלט על טריטוריות קירגיזיות.

שדה התעופה של אנדיז'אן הוא גם בסיס רוסי שממנו ממריאים מיגים לסיור בגבול האפגאני והגבול הסיני. בעיר נמצאים מאות טייסים רוסיים ואנשי תחזוקה. מספרים שמפעל הספירטו המופק מכותנה משמש בעיקר למניעת התעבות בשמשות התא הטייס. הטייסים הרוסיים היו רואים את כמויות האלכוהול המתבזבזות וליבם היה נחמץ. הם שברו את הפלומבה וינקו הישר מן הצינורית אלכוהול מזוקק. עד מהרה חושיהם הטשטשו והחלון היה מתעבה והטייס השיכור נחת הרחק ממסלול הנחיתה...

על שטח בית העלמין הישן של פרגאנה הקימו בשנת 1927 בית חולים.

תרבות התאולית

בעמק פרגאנה במאות ה-19-20

העם האוזבקי הוא בעל תרבות מקורית ולצידה התרבות שהשרישו בה האימפריה הפרסית העתיקה, התרבות ההלניסטית למן ימיו של אלכסנדר מוקדון במאה הרביעית לפני הספירה, התרבות הקושאנית והחליפות הערבית.

ההתייחסות היא לא רק במישור הדתי אלא גם במישור האתני, האסתטי ואורח החיים ומסורות ומנהגים.

התרבות המיוחדת התפתחה בבית המגורים – החאוולי – הכוללת אהבת אם. טבע האהבה טבוע באופייה של כל משפחה במזרח – כך מנהגי האירוח, החסד, האדיבות, הכבוד לזקן עד לימינו שמרה על צביונה של המשפחה האוזבקית.

תרבות החאוולי מציגה באופן טוטאלי ערכים של רוחניות וחומריות. העניין בכך מוצג במנהגי החאוולי, היחסים ההדדיים בין מרכיבי המשפחה בינם לבין עצמם ובינם לבין אורחיהם בחיי היומיום ובחגים הנתמכים על-ידי המשמעות המוסרית שבמנהג ובמסורת.

במילה חאוולי מסתרת התרבות של האדם האוזבקי. כאן מסתרת החוקיות הנוגעת לטבע, לאקלים דרך החיים שמירת הבית על-ידי תושביו. החאוולי הוא תוצאה של דיאלוג בין האדם לטבע.

אין דמיון בין החצר האירופית לחאוולי האוזבקי. החאוולי האוזבקי משמעו מהילה 'האווה', דהיינו 'אוויר'. בתנאי האקלים באזור – יש משמעות לצינון ולאוורור. החלל ממלא תפקיד חשוב ביותר בחאוולי.

DJUMA MOSQUE

הבסיס העיקרי של הארכיטקטורה המוסלמית הוא החלל ועל כן אנו נפגשים במסגד האומאי בעל העמודים בקורדובה מהמאות VII-IX והמסגד בעל העמודים בקונסטנטינופול. הג'ומעה מסג'ד מהמאה ה-19 בקונסטנטינופול הוא מרחב פתוח לתפילה שקשה לקלוט אותו במבט אחד. האורנמנטים הארכיטקטוניים מייחדים כל פינה, בקישוטי טיח, שילוב מעניין של צורות גיאומטריות צבעוניות לצד כתובות בכתב ערבי מקושט. הפסוקים כוללים פניה לאל, אזכרת ייחודה האלוהי יחד עם בקשה לשמור את החאוולי מדברים של חוסר מזל ומכל רעה המתרגשת לבוא בעולם. החצר בנויה עם אלמנטים להגנה מפני כוחות הרע.

החלל בחאוולי באה לשרת את ההרמוניה הטבועה ביוניברס כדי להגן בפני כוחות הרע.

באורנמנטים נותרו אלמנטים בודהיסטים שרווחו באזור קודם האסלאם דוגמת פרחי הלוטוס, המסמל את הטוהר והניקיון וציורי גלגלים שאף הם סמלים בודהיסטים. צורות של מעויינים הם סמלים שרווחו בבקטריה, שמו של האזור הזה קודם האסלאם. הסמלים הללו הם סמלי טבע השאובים מן העץ ומן האבן, שחדרו למרחב החצר – החאוולי.

המבנה של החאוולי מושתת על קודים מוסכמים, על קו הגיוני, המאשש את הקו הרעיוני שלפיו הארכיטקטורה, הצורות ההרמוניות, הפרופורציות, מבנה האורנמנטים הגיאומטריים המשתלבים בחלל. ישנם שלושה סוגים של חוולי:

1. חוולי פתוח
2. חוולי חצי סגור – איוואן. באיוון התאכסנו העשירים. הקירות היו מכוסים טיח עם אפיגראפיה ואורנמנטים של צמחיה. הצבע הדומיננטי הוא הצבע הירוק.
3. חוולי ICHKARY שנועד לאיכסון בני המשפחה – נשים וילדים

הקנון של החאוולי

המילה קנון היא בעלת משמעויות אחדות בכל הקשור באסתטיקה. הקנון במקרה זה קשור לפרמטרים המאפיינים את החאוולי. בהתפתחותו של קנון החאוולי יש שתי דרכים: המקור של הסימבול המרחבי בתרבות העתיקה של המזרח, הנוגע לפולחן הטבע. החוק הקנוני השני מקורו בימי הביניים והוא תוספת לכללים הראשונים של החאוולי. הוא מושפע מהפילוסופיה ומהמוסרת הקלאסית ההודית, הסינית, היפאנית והטיבטית, שהגיעו לפריחה.

האלמנט הבסיסי של החאוולי נקבע על תפישה מעוגלת, המעמידה את האדם במרכז היצירה הארכיטקטונית. כאן הוא ינוח או יפעל בתוך החלל הגדול הזה. האלמנטים הבסיסיים של היצירה, הכוללים גלריות, איוואן, ריצוף פני השטח של החאוולי, קישוט חזיתות הקירות, הצבת העמודים ועוד.

התהליך לא היה קצר עד לקבלת צורתו העכשווית. במשך מאות שנים ועד לראשית המאה העשרים נמשך התהליך הזה. כל בית נבנה כבר בתנאים חדשים ובנסיבות חדשות, המבט השתנה, האיגדיאלים השתנו, תפיסת האמנות ומבחניה השתנו, תנאי האקלים, התושבים התחלפו ואורח חייהם השתנה.

הערכים האסתטיים של קאנון החאוולי ביטאו חוקים פסיכו-פיסיקליים.

קנון החאוולי כלל שבע צורות מאגיות, שניסו להשתוות לטבע:

1. סימטריה – הסדר והאירגון של החאוולי הוא כלל ראשון בתורת החאוולי. הסימטריה מצויה בתכונות שלל הטבע. הסימטריה נחוצה ליצור קואורדינציה בין כל חלקי המבנה.
2. הרמוניה הנובעת מאחדות ומקורדינאציה בעיצוב הקשתות הגלריות והאיוואנים.
3. מבנה אחיד של הצורות – קשתות, גומחות (נישות), כיפות
4. אופי מקורי של חזית הנתפסת בחוש

אי אפשר לייחס את האמנות הזאת לאמנות דתית, לאמנות ערבית או לאמנות מוסלמית או אסלאמית. תחת שלטון החליפות הערבית התאגדו מרחבים טריטוריאליים ענקיים – ארץ ישראל סוריה, מסופוטמיה, מצרים, איראן ובשביל החליפות האומהית זה כלל את צפון אפריקה, חצי האי הפרינאי, הקווקאז, מרכז אסיה, מצרים, המגרב. האמנות של מרכז אסיה מבטאת לא רק את ההיבט הדתי אלא את האדם בהקשר

רחב הרבה יותר. לא רק הארכיטקטורה הושפעה אלא גם תחומי יצירה נוספים כמו שירה, הציור, החדירו לתוכם את הרוחניות ואת תחושת הטבע.

הרמה הגבוהה של ההתפתחות התרבותית בימי הביניים התרחשה בימי הביניים בתחומי האמנות והאסתטיקה וברעיונות הארכיטקטונים של מרכז אסיה.

העיר הראת באפגאניסטן בשלהי המאה ה-15 הצמיחה מתוכה אישים כמו המלומד והמשורר אלישר נבואי. שיראז באיראן הצמיחה מתוכה את קאוואם א-דין הארכיטקט של המסגדים מופלאים של GAUHAR-SHAD בעיר משהד הקדושה לשיעים שבצפון מזרח איראן. חפזי אברו מתאר את הארמון ואת הגן הלבן בפאתי העיר הראת. ההשוואה של כל היופי הזה לגורמי טבע היא המלמדת על רוחם של הארכיטקטים:

הקשתות של הכיפה הגיעו עד לקימורי השמים. ושיני המצודה המקסימים נגעו בחגורתו של יופיטר. קשתות ומרפסות וגלריות. הקירות והרצפה היו מצופים בשיש ובאבן ישפה יקרה.

אלישר נבואי מתאר באחד משיריו את ארמונו של שירין:

ראשו התנשא בכיפה גבוהה

למרגלותיו אגם של מים

האיוואן עם מספר רב של עמודים

נשען על כיפת השמים הכחולים

אין דומה לחאוולי בתחום ההרמוני ובמיוחד המדרסה של שאה רוח.

הסימבוליקה של החאוולי פותחה בהשפעת המיניאטורות הפרסיות ומיתוסים שנילוו להן. המיניאטורות שאבו מתוך השירה ומתוך המיתולוגיה הפרסית, כמו ליילה ומג'נון והבוסתן של סעדי. המיניאטורות השפיעו על יצירת איוואנים מקומרים, קשתות מתוחות המצפות לחץ שיירה דרכן, מיחראב לאומי. בהשפעת המינראטים של בזגאד החוולי מכוסה בפסיפסים.

מהגרים מפשאואר, הודו באותם ימים, קשגאר, מערב סין, שהצטרפו לתושבים המקומיים הביאו את נסיונם ואת ידיעותיהם בתחומי הדת, התרבות והאמנות והארכיטקטורה. כך למשל MIAN KHAZARAT MADRASAH (מאה 18) נבנה בקונד על-ידי סוחר מפשאואר.

